

Öz

Gayrimüslimlerin çoğunlukta oluşuyla bilinen Galata semti, 1696'daki büyük yangının ardından demografik ve dini yapısında önemli bir değişiklik geçirdi. Semtin en önemli Katolik yapısı olan San Francesco Kilisesi'nin yeniden yapımına izin verilmedi. Yerine, II. Mustafa'nın annesi Gülnuş Valide Sultan tarafından Galata'nın ilk ve tek valide sultan camisiyle bir çeşme inşa edildi. Gülnuş Sultan sonraki yıllarda, camisinin çevresine yerleşen semtin yeni Müslüman sakinleri ve gayrimüslim tebaa için daimi tatlı su kaynağı arayışını sürdürdü. Böylece üç yeni çeşme yaptırdı, iki çeşmenin onarımını üstlendi ve hepsine yeni su yollarıyla su sağladı. Bu, Galata halkı için sıcak yaz aylarında büyük bir nimetti. Bu makalede, ilk kez yayımlanan belgeler ışığında söz konusu çeşmeler ve su yollarının ortaya çıkış süreci ele alınacaktır. Gülnuş Sultan'ın finanse ettiği bu hayrat, Galata'nın gayrimüslim kimliğinin değişmesinde de etkili olmuştur. Dolayısıyla bu makale, Gülnuş Sultan'ın girdiği bu imar faaliyetlerinin nasıl gerçekleştiğini aydınlatırken, bunun en az inşa ettirdiği cami kadar önemli olduğunu da ortaya koymaktadır.

Abstract

After the fire of 1696, Galata, the reputed district of Istanbul for its dominantly non-Muslim dwellers, has seen a spectacular change in its social and religious structure. San Francisco Church was not allowed to be rebuilt and Gülnuş Valide Sultan built her mosque together with a fountain for public use. In the following years, Gülnuş Sultan continued the quest for abundant running sweat water for the new Muslim inhabitants populating the surroundings of her mosque as well as existing nonmuslim dwellers. In total, she financed the building of three new fountains, two repairs and new water supply systems, which saved the people of Galata during hot summers. In this paper, in the light of unpublished archival documents, the construction process of these fountains and water supply systems will be investigated. These pious endowments of Gülnuş Sultan also served as a tool of demographic change. Therefore this paper reveals both the materialization of these buildings and their significance.

Anahtar Kelimeler:

Gülnuş Emetullah Sultan, Galata, Su Yolları, Çeşmeler, İslamlaştırma.

Keywords:

Gülnuş Emetullah Sultan, Galata, Water Supply Systems, Fountains, Islamization.

Belgeler Işığında Gülnuş Emetullah Sultan'ın Galata'da Yaptırdığı Çeşmeler ve Su Yolları

Muzaffer Özgüleş
Plato Meslek Yüksek Okulu
Mimari Restorasyon Programı

Giriş

“Galata'da vaki cami-i şerife gelen suyun tatlı suyu niçin ayrılmadı?” Gülnuş Valide Sultan, Galata'da yeni yaptırdığı caminin suları hakkında kethüdası Mehmed Efendi'ye böyle bir soru yöneltir. Kethüda, cevaben yazdığı tezkirede, açılan kuyulardan gelen suyun sürekliliğinin anlaşılması zaman gerektiren bir iş olduğu için, “devamı olur mu olmaz mı iki üç senede ancak malum olur; bu ana değin tehir eylediğimizizin sebebi budur” şeklinde bir açıklama yapar ve “yoksa su ahvali asla bu kullarının hatırından gitmeyüb ihmal ve tekâsül olunmaz” diye ekler. Yerinde yapılan ölçümlerde camiye beş masura¹ su geldiği, bunun bir masurasının tatlı, dört masurasının acı olduğu anlaşılmıştır. Bir masura tatlı su iki çeşmeye yetmeyeceğinden tatlı suyun başındaki beş kuyudan ek su sağlanabileceğini söyler. “Onlar alınıp ve müceddeden lağımlar kazılıp inşaallah-u Teâlâ iki masura su peyda olur ise, bir masura dahi bizim vardır, üç masura tatlı su olur; devletlû efendimin ihya buyurdıkları iki çeşmelere

kifayet eder,” diyen Kethüda, kalan acı suyun da abdesthanelere yeteceğini söylediikten sonra kararın Gülnuş Sultan'a ait olduğunu belirterek sözlerini bitirir² (Resim 1).

Bu tezkire ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde (TSM) yer alan bazı başka belgeler, Galata'da 18. yüzyıl başında gerçekleşen önemli bir imar faaliyetinin nasıl ortaya çıktığına ışık tutmaktadır³. Bu makalede söz konusu belgeler ve diğer kaynaklar kullanılarak, semtin yeni camisinin su yoluna ne şekilde ekler yapıldığı, bu sayede inşa edilen ve suyu sağlanan çeşmelerin neler olduğu, inşa sebepleri ve maliyetleri gün yüzüne çıkarılacaktır⁴. Sonuçta valide sultanla kethüdası arasındaki diyalogun önemli bir imar faaliyetine nasıl şekil verdiği, daha önce banisi bilinmeyen çeşmelerin kimlikleri, çeşme ve su yollarının ne kadarlık bir bütçeyle hayata geçtiği ve gerçekleştirilen bu hayratla semtin dini ve etnik yapısındaki değişim arasındaki ilişkinin ortaya koyulması amaçlanmaktadır.

Resim: 1

Galata'da yeni su yollarının yapımı
öncesinde Kethüda Mehmed Efendi'nin
Gülnuş Sultan'ın sorularına cevap
verdiği tezkire (T SMA E. 0101 0002 024).

¹ Dakikada 4,5 litre (günde 6,48 m³) suya karşılık gelen debi ölçüsü.

² T SMA E. 0101 0002 024.

³ Tarihsiz belgelerin tarihlendirmeleri, belgelerin içeriğine ve üzerinde tarih bulunan belgelerle öncelik/sonralık ilişkisine bakılarak yapılmıştır. Günümüze ulaşan yapıların kitabelerindeki tarihlerle vakfiye ve zeyillerin tarihleri de belgelerin hangi sırayla düzenlenmiş olduğuna dair ipuçları sunmaktadır.

⁴ Ele alınacak çeşmelerin mimari betimlemelerine veya üslup analizlerine, makalenin bağlamına uygun düşmeyecekleri için, burada yer verilmeyecektir. Benzer şekilde, incelenen inşaat defterlerindeki harcama kalemlerinin ortaya koyduğu özgün malzeme cinsleri ve yapım teknikleri de ele alınmayacaktır. Ancak bunlar, gelecekteki başka makalelerin konularını oluşturabilirler.

⁵ Bu konuda daha kapsamlı bir tartışma için bkz. Thys-Şenocak 2009, 20-33; Bates 1979, 245-260; Sümertaş 2006, 5-69. Ayrıca bkz. Ruggles 2000; Hamblly 1998; Zilfi 1997; Peirce 2010.

⁶ O dönemde Bereketzade Mahallesi'nde yer alan arazi günümüzde Arap Camii Mahallesi sınırları içindedir.

⁷ San Francesco Kilisesi'nin yerini alan Galata Yeni Cami, 20. yüzyıl başlarından itibaren yavaş yavaş yıkılmaya başlamış, 1940'larda kâgır duvarları da yıkılmış ve nihayet 1950'lerin sonunda aynı arsa üzerine Galata Hırdavatçılar Çarşısı inşa edilmiştir (Eyice 2006, 16-17). Geriye sadece caminin avlu duvarları üzerinde yer alan çeşmeler kalmıştır (Resim 4, Resim 10).

⁸ 17. yüzyılda bölgedeki nüfus hakkında bilgi veren Evliya Çelebi -verilen sayılar şüphesiz abartılı olsa da- Galata'da 18 Müslüman mahallesine karşılık 70 Rum, 3 Frenk, 1 Yahudi mahallesi olduğunu, IV. Murad zamanındaki sayıya göre 200.000 "kâfir" ve 64.000 Müslüman yaşadığını bildirir (Evliya Çelebi 2008, 391). Fatih tarafından verilen 1 Haziran 1453 tarihli ahdname sayesinde ayrıcalıklı durumunu koruyan ve bu nüfus yapısını 20. yüzyıla kadar sürdüren Galata'da genellikle, Galata Sarayı, Galata Mevlevihanesi, Azapkapı Sokollu Camisi, Kılıç Ali Paşa Külliyesi gibi önemli Müslüman yapıları surların dışında yapılmıştır. Galata surları dahilinde Gülnuş Sultan'ın camisinden önceki en önemli yapı, San Paolo ve San Domenico Kilisesi'nden Fatih devrinde çevrilen Arap Camisi'dir. Bunun dışında bazı mahalle mescitleri ve Kemankeş Mustafa Paşa'nın San Antonio Kilisesi'nin yerini alan camisi, çevrelerindeki nüfus yapısında bir değişim yaratmıştır, zira camilerin çevresine ancak Müslümanların yerleşimine müsaade edilmektedir (Inalcık 1994, c. 3, 349-354). Galata'nın Osmanlı dönemindeki sosyoekonomik gelişimi ve mekânsal dönüşümü hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Inalcık 1994, c. 3, 349-354 ve bölgedeki Latinlerin Bizans döneminden itibaren tarihleri ve yapıları hakkında detaylı bilgi için bkz. Marmara 2006, 11-69.

⁹ T SMA E. 0101 0002 032. Bu ve diğer belgeler, caminin çevresindeki gayrimüslimlere ait hane, dükkân ve arsaların alınarak buralara Müslümanların yerleştirildiğini göstermektedir.

صواو لودر دولتو افندمك احيا بور د قلو ي اكي چشمه لره
كفايت ايدر فلان اچي صوابدست خاينه وجيشه خانه لره
بلغا ما بلغ كفايت ايدر بنم افندم صواحوالي سائر
قياس ونمزد دواچي اولوردي اولمز ي اكي اوج سنه ده
النجي معلوم اولور بوانه دكين تاخير ايدو كمرتك
سببي بودر يوحسه نه انكه دولتو افندمك
خدمت عليه لريته اهال و تكاسل اولنه ذكر اولندوزي
اوزده اول قولر ائتوب صولري اجرا اولندقدن صكره
طالتي صوميز اكي چشمه كفايت ايدر زيرا غلطة طالتي
صويه زياده محتاج ايدو همان خرقا لي وجود
عائيشان لرين خطا سزا بيه امين باقي امر و نوا
دولتو ولي نعم افندمك

بنم دولتو افندم سلطانم غلطة ده واقع جامع شريفه
كلان صوبك طالتي صوبي نچون ايرلدي ديور فرمان
بودلش بوانه دكين تاخير اولندو غنه باعث صوميز
نه مرتبه ده قرار داده اولور حالا بو وقتن صولرتك
قلتي مخلصن بش مصر صوميز موجود اولوب النجي نمذاري
اچي و نمذاري طالتي در معلوم اولوب ايجون مخلصه
واد يوب اولجولدن بش مصر مك دودي اچي و بري
طالتي در و صوبك مخلصن چشمه يه كلتيجه بش ياب ارشون
بردر بر مصر صوكلوب چشمه لره وفا ايلدو كدن خالي اوزده
قالمش ابري يوحسه صواحوالي اصلا بو قولر نيك خاطر نين
كيتوب اهال و تكاسل اولمز كمن بر مصر طالتي صواكي چشمه يه
وفا ايلدو ك صولرتن طالتي صوميز باشدن بش عدد قبولارد
انرا ائتوب و مجددا تعمير تازيلويان شاء الله تعالي ايكلي مصر
صوبيا اولدو ايسه بر مصر دخي بنم وارد د اوج مصر طالتي

T SMA - E

101/2

T SMA.E.0101

Gülnuş Sultan ve Galata'daki Hayratı
Yukarıdaki tezkirede bahsedilen cami ve iki çeşmenin hangileri olduğunu anlamak için biraz başa dönmek, Gülnuş Sultan'ı ve Galata'daki önceki hayratını tanımak gerekir. Gülnuş Emetullah Sultan, IV. Mehmed'in hasekisi olarak başladığı harem kariyerini onun tahttan indiği 1687'ye dek sürdürmüş, 1695'te büyük oğlu II. Mustafa'nın tahta geçmesiyle bu kez valide sultan olarak saraya dönmüştür. 1703'teki Edirne Vakası'yla büyük oğlunun tahttan indirilişine ve küçük oğlu III. Ahmet'in tahta çıkışına tanık olmuş; bu ikinci valide sultanlığı, 1715'teki ölümüne dek sürmüştür (Peirce 1993, 108;

Sakaoğlu 1999, 399; Sakaoğlu 2008, 266-267; Uluçay 2001, 65). Ancak önce eşinin, ardından da oğlunun tahttan indirilişleri, onu bu ikinci valide sultanlığı döneminde daha temkinli olmaya, ulemanın ve halkın hassasiyetlerini gözetmeye ve oğlunun iktidarının sürmesini sağlayacak önlemleri almaya itmiş olmalıdır. Bu önlemler arasında kendisinin ve oğullarının dindarlığını ve hayırseverliğini öne çıkaracak imar faaliyetleri ayrı bir yer tutmaktadır. Çünkü yapılar, Osmanlı'daki kadın sultanlar için hem bir temsil ve görünürlük aracı olarak hem de iktidarın meşruiyetini sağlaması açısından son derece işlevseldir⁹. Gülnuş Sultan'ın



Resim: 2



Resim: 3

Resim: 2
Abdullah Kardeşler'in 1868 tarihli "Galata Kulesi'nden Liman" başlıklı fotoğrafında Galata Yeni Cami (İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Arşivi, 2012).

Resim: 3
Schneider'in 1944 tarihli Galata haritasında San Francesco Kilisesi arsası üzerine inşa edilen Galata Yeni Cami. Günümüzde aynı yerde Galata Hırdavatçılar Çarşısı yer almaktadır (Schneider, 1944).

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İE. EV. 26 3019. Bu inşaat defterine göre Galata'daki cami, çeşme ve su yollarının tüm masrafları 4.855.871 akşedir ve bunun içinde su yollarına yapılan harcama 1.039.717 akşe tutmaktadır.

¹¹ Arkasındaki su haznesinin güney cephesinden doğu cephesine taşınan çeşme hakkında bilgi ve mimari betimleme için bkz. Egemen 1993, 298; Barışta 1993, c. III, 157.

valide sultanlığının başlarında İstanbul'da gerçekleştirdiği ilk önemli baniliği bunun güzel bir örneğini oluşturur. Galata'nın en önemli Katolik yapısı olan San Francesco Kilisesi ve Manastırı, 1696'daki yıkıcı yangında büyük zarar görmüş, daha önceki benzer felaketlerde bunun ve diğer Hıristiyan yapılarının yeniden yapımına müsaade edilse de bu kez siyasi konjonktür buna olanak vermemiştir; zira II. Viyana Kuşatması sonrasında Kutsal İttifak Devletleri karşısında önemli yenilgilerin alındığı bir süreçte, Osmanlıların başkentteki Katoliklere müsamaha göstermeye niyetleri yoktur (İnalçık ve Quataert 2004, c. 2, 560-561; Marmara 2006, 33). Bir yıl sonra II. Mustafa'nın fermanıyla kilisenin arazisine tümüyle el konulur ve annesi Gülnuş Sultan kendi adıyla anılacak camiye Bereketzade Mahallesi'ndeki⁶ bu arsa üzerinde

1698'de inşa ettirir⁷ (Belin 1894, 208) (Resim 2, Resim 3).

Böylece gayrimüslimlerin çoğunlukta oluşuyla bilinen Galata'nın bu mahallesi İslamlaşmaya, caminin etrafına Müslümanlar yerleşmeye ve semtin çehresi değişmeye başlamıştır⁸. Gerek caminin inşa edileceği arazi için yapılan istimlakler gerekse sonradan "Frenk ve Yahud taifesinin" rızalarıyla alınan arsaları, bu süreci hızlandırmıştır⁹. Osmanlı'nın Avrupa'da savaş meydanlarında aldığı yenilgiler, başkentte bir Katolik mekânın valide sultan adına camiye dönüştürülmesiyle ikame edilmektedir.

Gülnuş Sultan Galata'daki yeni camisinin su ihtiyacını da düşünmüş ve inşa ettirdiği su yollarına, camiye harcanan toplam miktarın yaklaşık beşte birini sarf etmiştir¹⁰. Günümüze ulaşamayan caminin yanında aynı yıl -1698'de- inşa edilen ve bugün Galata Hırdavatçılar Çarşısı'nın girişinde ayakta olan çeşme, semtin yeni Müslüman sakinlerinin en temel ihtiyacını karşılamak üzere yapılmıştır¹¹ (Resim 4). Ancak caminin abdest musluklarına, tuvaletlerine ve yanındaki çeşmeye gelen bu su, tatlı değildir. Bu durum Gülnuş Sultan'ı memnun etmez; "gelen su acıdır, huzur ile içilmez" diyerek yakınır ve bunun üzerine tatlı su arayışına girilir. Kethüda, "(...) lakin acılığı içilmeyecek kadar değildir; ama Kapudan Paşa kullarının suyu gayet tatlı olmağla İnşallah-u Teâlâ efendimizin kuyularına icra olundukda asla acısı kalmaz" şeklinde yanıt verir. Gülnuş Sultan'ın su yollarına yakın olduğu için Kaptan Paşa'nın hibe ettiği tarlalarda istenen tatlı su vardır ve eğer Gülnuş Sultan "ferman buyurursa", Kaptan Paşa'nın suyunun getirilmesine başlanacaktır¹².

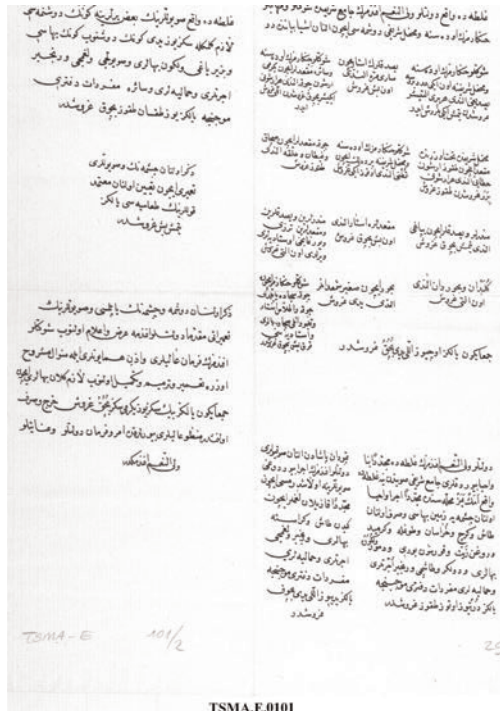


Resim: 4
Galata'da Yeni Cami'yle birlikte yaptırılan H. 1109 (M. 1698) tarihli çeşmenin günümüzdeki görünümü (Özgüleş, 2012).

Resim: 5
Galata Emekyemez Mahallesi'nde H. 1111 (M. 1699) yılında yaptırılan çeşmenin günümüzdeki görünümü (Özgüleş, 2012).

Resim: 6
Galata'daki caminin hünkâr kasrının ve hünkâr mahfilinin döşemesi, Emekyemez Mahallesi'nde inşa ettirilen çeşme ve Gülnuş Sultan'ın daha önce bu semtte yaptırdığı su yollarının onarımıyla yeni bir kuyudan ek suyun getirilmesine ait inşaat defteri (TSMA E. 0101 0002 029).

Caminin resmi açılışı, Gülnuş Sultan'ın oğlu II. Mustafa'yla Edirne'den İstanbul'a geldiği 1699 yılının Eylül ayında yapılır (Silahdar 1962, c. I, 27). Aynı yıl, Galata'daki başka bir mahallede Gülnuş Sultan bir çeşme daha yaptırır (Resim 5). Daha önceki çalışmalarda yanlış adlandırma nedeniyle Cudidil Valide Sultan Çeşmesi olarak biline gelen (Tanışık 1945, 39-40) ve asıl banisi unutulmuş Emekyemez Mahallesi'ndeki bu çeşmenin gerçek kimliğini ve olası yapılış nedenini, TSMA'daki bir belge¹³ ve Galata Yeni Cami'nin vakfiyesine yapılan zeyil¹⁴ ortaya koymaktadır. Söz konusu belgede resmi açılışa hazırlanan Galata'daki caminin hünkâr kasrıyla hünkâr mahfilinin döşemesine yapılan harcamaların yanı sıra, Emekyemez Mahallesi'ndeki çeşmeye ve Galata'daki su yollarına yapılan masrafların dökümü yer almaktadır¹⁵ (Resim 6). Belgeye göre aranan tatlı su, Kethüda'nın önerdiği gibi Kaptan Paşa'nın hibe ettiği kuyulardan sağlanmış, buradan mevcut su yollarına yapılan ek camiye ve çeşmelere gelen su bollaşmıştır. Caminin su yollarının



güzergâhı üzerindeki Emekyemez Mahallesi'ne bir çeşme yapılması, muhtemelen gelen suyun bu şekilde artmasıyla mümkün olmuştur. Dolayısıyla Emekyemez Mahallesi'nde hala varlığını

16 TSMA E. 0101 0002 032. Belge, içeriğindeki diğer konular nedeniyle 112 Rebiülevvel'inin (M. Ağustos/Eylül 1700) hemen sonrasında tarihlenebilir.

17 YGMA, defter no: 1640, 23. "(...) mahrûse-i mezbûreye tâbi Kasımpaşa'da Piyale Paşa Câmî-i şerifi kurbünde olan derenin sağ cânibinde Kara Hasan Ağazâde Çiftliği ve Tatabula nâm karye havâlisinde..." Günümüzdeki Piyale Paşa Bulvarı'nın güzergâhı, bu derenin aktığı mecra olmalıdır (Anonim 1994, c. VI, 254). Tarif edilen çiftlik ise günümüzdeki Kurtuluş semtinin hemen batısında, Piyale Paşa Camisi civarında, söz konusu derenin yakınında bulunuyor olmalıdır. Kazım Çeçen'in Beyoğlu'ndaki su yollarını ele aldığı eserinde "Kasımpaşa'da Taksim suyuna ait olmayan su terazisi" olarak tanımladığı (Çeçen 1991, 86) Piyale Paşa Bulvarı üzerinde ve Piyale Paşa Camisi yakınında yer alan su terazisinin de - Gülnuş Sultan'dan sonraki dönemlerde inşa edilen iki önemli su yoluna dâhil edilemediği için - bulunduğu konum göz önüne alınarak Gülnuş Sultan'ın yaptırdığı su yollarına ait olduğu düşünülebilir. Gülnuş Sultan'ın su yollarının kesin olarak nereden geçtiğinin anlaşılabilmesi için arkeolojik verilere ihtiyaç duyulmaktadır.

18 TSMA E. 0101 0002 037.

مدینه غلطه ده واقع دوتلو وعصمتلو والد سلطان حضرت بیات
محمد دا بنا ابله کبری جامع شریف وجسمه صوبونلورینه ملحق کجند کجند
اولان باجه اولرک اوزرینه دوتلو اولرک کجند اولرک کجند اولرک کجند
حالاسو بیلر کجند اولرک کجند اولرک کجند اولرک کجند اولرک کجند
خاصه بلوک باشیسی حاجی ابراهیم ویدی قله صوبونلورینه اوسته جمهره
وقوف ناملری اولان ناه ای بلوک باشیسی معاً کجند کجند اولرک کجند
اوزرینه وارلیوب لوزمی واقفاسی اولان محاللی کجند کجند اولرک کجند
اوزره وکرا اولور قی ۱۱۱۱

باش باجه دن صواق افرینه کلینه
لعم اکبوزکسن قولاچ هر
قولاچ هر قولاچ هر قولاچ هر
اقچه دن بوز قولاچ هر
بیل ااقچه

کونک اولان حمله دن حمله
قرینه دیکن اقتسا ایدن لعم
اوجوز کبری قولاچ هر
قولاچ هر قولاچ هر قولاچ هر
بوز الفتور بیل

حمله قرینه طاطولیه کلینه
اقتسا ایدن لعم بیلور قولاچ هر
قولاچ هر قولاچ هر قولاچ هر
اقچه دن اکبوز
بیش بیل ااقچه

لعم افرین صیق لعم کلینه لعم
ایدن اولرک بیلور قولاچ هر
کونک حمله حمله هر کونک
اوتوز ااقچه دن اوجوز
قری بیل اکبوز
اقی ااقچه

لعمین باجه سی بیل اولرک
بهر قولاچ هر اکبوز قولاچ هر
اقچه دن اکبوز اقی ااقچه
بیشور ااقچه

وجه مشرووع اوزره وکرا اولرک کونک وکونک وکونک وکونک
قیرلی قولور حساب اولرک تن جمعا کون اولرک کونک بیلور قولاچ هر
اقی ااقچه ک حساب غروش اولرک اقی بیلور قولاچ هر قولاچ هر قولاچ هر
بوز اولرک ااقچه ایدر ایشور دتقر کجند و قتریک صوبونلورینه مشغور عالی
اولرک قزمان دوتلو وقی لعم اقدیمکدر

۱۰/۱۲

Resim: 7 koruyan çeşmenin banisinin Gülnuş Sultan olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak yeni bir su yolu yapmak yerine mevcut su yoluna ek yapılması ve camiye gelen suyun tatlı suyunun ayrılmaması, Gülnuş Sultan'ın en başta görülen ve 1700-1705 arasına tarihlenebilecek belgedeki sorusuna yol açmış olmalıdır.

Galata'da Yeni Su Yolları

Kethüda, en baştaki belgede de görüldüğü gibi, getirilen tatlı suyun devamlılığının

olup olmadığını takip etmektedir. Yoksa, yine tatlı su ahalini soran Gülnuş Sultan'a verdiği daha erken tarihli bir tezkiredeki yanıtında yazdığı gibi, Galata çevresinde tatlı su çok aranmış, bol su akan bir mahal bulunamamıştır; bulunan bazı kaynaklarda bir süre aktıktan sonra kurumakta ve suyun getirilmesi için harcanan onca para boşa gitmektedir¹⁶. Nihayet, -muhtemelen birkaç yıl beklendikten sonra- Kaptan Paşa'dan alınan kuyular sayesinde sürekli ve bol tatlı suya kavuşulur. Eğer Gülnuş Sultan bu beş kuyudan su getirilmesine olur verirse, Kethüda hemen lağımaların kazılmasını başlatacaktır.

Anlaşılan beklenen olur verilmiştir; zira içlerinde Kethüda Mehmed Efendi'nin de yer aldığı bir bilirkişi heyeti yeni su yollarının kaç mal olacağını hesaplamak için bir keşif gerçekleştirir. Su nazırı Osman tarafından düzenlenen keşif defterindeki yer adları arasında suyun getirileceği yer olarak Çiftlik ve Tatabula dikkat çekmektedir. Bunlar, yukarıda zikredilen zeyilde bahsi geçen Kasımpaşa'da Piyale Paşa Camisi yakınındaki derenin sağ tarafında kalan Kara Hasan Ağa Zade Çiftliği ile bugünkü Kurtuluş semti olmalıdır¹⁷. Ve yine bu keşif defterine göre, eski su yollarının yanına yeni su yolları kazılması ve künkler döşenmesi planlanmakta ve toplam 1.973.750 akçelik -16.447 kuruşluk- bir masraf öngörülmektedir¹⁸ (Resim 7).

Söz konusu keşif defterinin düzenlenmesinin ardından ve yeni su yolları için inşaatın başlamasından 15 gün sonra yazıldığı anlaşılan bir başka tezkirede Kethüda Mehmed Efendi şöyle demektedir:

"(...) Hâlâ Galata'da sakin olan ümmet-i Muhammed vesair ibadullahın kemal-i mertebe zaruret ve müzayakaları olup ihtiyasına günde

yarımşar kuruşluk su kıfayet etmeyip fukaranın akçe ile almaya iktidarları olmadığından maada uzak yerden getirmeye muhtaç olmağın azim zahmet ve meşakkat çekmeleriyle bunca zamandan beri ahvallerin vükela-ı devlete yenice defa arz ve ilam eylemişler iken ol mahalle su getirip fukara ve züefayı müzayakadan halas eylemek bir kimseye müyesser olmamıştır. (...) Bu tatlı su ahvali zuhur edeli ahali-i Galata evlerinde ve camilerde daima tatlı suyun intizarında olup bir an hayır duada hâlî değıllerdir (...)”¹⁹ (Resim 8).

Bu tezkiredeki en önemli veri, Galata'nın gerek Müslüman gerekse gayrimüslim halkının çok ciddi bir susuzluk çektiğidir. Yaşanan bu sıkıntıya ve ahalinin parayla su almaya gücünün yetmemesine rağmen bu sorunu daha önce hiçbir devlet ileri geleninin çözemediğinin vurgulanması, daha önce başka çeşmeler yapılmış olsa da bölgeye ilk kez tatlı su getiriliyor oluşu ve Gülnuş Sultan'a bu yüzden yoğun övgüler düzelmesi, gerçekleştirilen hayratın önemini gösterir.

Öte yandan belgedeki övgü ve dini vurguların alışıldık olduğu, Kethüda'nın Valide Sultan'ın bu hayratını yüceltmek için yaşanan susuzluğa özellikle vurgu yaptığı da düşünülebilir. Dönem tarihçilerinin ve seyyahların eserlerinde bu çeşmelerin yapımıyla ya da yaşanan susuzlukla ilgili herhangi bir bilginin yer almaması da bu yöndeki kuşkuyu artırmaktadır²⁰. Galata Bölgesi için 18. yüzyılda I. Mahmud tarafından gerçekleştirilen Taksim Su Yolu öncesinde yapılmış kapsamlı su tesisleri olmasa da buradaki mevcut çeşmeler, semtte yüzyıllardır yaşayanların su ihtiyacı için çevredeki kuyulardan suyun sağlandığını göstermekte ve bu suların belli bir ücret karşılığında satıldığı bilinmektedir (Karakaş 2013, 31)²¹. Belgede geçen “ahalinin parayla su almaya gücünün yetmemesi” ifadesi de bunu desteklemektedir.



TSMA.E.0101

14 Muharrem 1117 ile 1 Sefer 1118 (M. 8 Mayıs 1705 – 15 Mayıs 1706) tarihleri arasında gerçekleşen inşaatın sonunda Galata'daki caminin çeşmelerine tatlı su sağlayacak yeni suyolları yapılır. Kazılan lağım ve bacaların uzunluğu, döşenen künk ve kurşun boruların miktarı, diğer malzemelerin cinsleri ve maliyetleri, tarlasından veya bahçesinden lağım geçenlere ödenen bedeller ve işçilere verilen gündelikler bir inşaat defterine kaydedilir²² (Resim 9). Yapılan toplam masraf 2.666.373 akçe -22.220 kuruş-tutmuştur ve bu miktar, caminin ilk suyollarının masrafının yaklaşık 2,5 katıdır.

Resim: 8

Galata'da yeni su yollarının inşaatı sürerken Kethüda Mehmed Efendi'nin Gülnuş Sultan'a yazdığı tezkire (TSMA E. 0101 0002 035).

¹⁹ TSMA E. 0101 0002 035.

²⁰ Dönem tarihçilerinin eserleri için bkz. Silahdar 1962; Defterdar 1977; Raşid 2013; Anonim 2000. Yabancı seyyahların eserleri için bkz. Motraye 1730; Tournefort 2005; Galland 1987; Grelot 1998; Thevenot 2009. Osmanlı seyyahlarının eserleri için bkz. Eremya Çelebi Kömürçyan 1988; Euliyâ Çelebi 2008.

²¹ İstanbul'da 17. yüzyıl sonuyla 18. yüzyıl başında su kullanımı ve su yönetiminin geçirdiği değişime, 15. yüzyıldan itibaren inşa edilen suyollarına ve çeşmelerle kamusal alanlarda gerçekleştirilen dönüşüme odaklanan yakın tarihli bir çalışma için bkz. Karakaş 2013.

²² TSMA E. 0101 0002 022.

-Galata'daki cami yanındaki çeşmeye ve Emekyemez Mahallesi'ndeki çeşmeye- bu suyun akıtıldığı, Galata'daki cami yanında inşası süren diğer çeşmeye de bu sudan verileceği belirtilir. Gelen 10 masura tatlı suyun çeşmelerden taşıp aktığı, -muhtemelen yaz günlerinde- bu kadar akan suyun eksilmeyeceğinin umulduğu da eklenir²³.

Sonraki bir tezkirede “(...) hâlâ Galata'da vaki cami-i şerife gelen tatlı suya müceddeden bir çeşme bina olunub tarihin tahrir ettirip mübarek hâk-pây-ı devletlerine gönderdim.” diyen Kethüda, Galata'daki caminin yanındaki çeşmenin tamamlandığını Gülnuş Sultan'a müjdeleyerek kitabesine işlenecek tarihin -tarih beytini de içeren metnin- yazdırıldığını ve onaylanması için Valide Sultan'a gönderildiğini belirtir²⁴. İnşası tamamlanan bu çeşme, bugün aynı yerde varlığını sürdürse de artık suyu yoktur (Resim 10). Çeşmenin kitabesinde -tıpkı yukarıda yer verilen tezkirelerde görüldüğü gibi- Galata halkının Temmuz sıcağında çektikleri susuzluktan kurtuluşlarına, fetihten beri başka devlet yetkililerinin bu semte ilgi göstermemiş olduğuna ve bu hayratı ancak Gülnuş Sultan'ın hayata geçirdiğine vurgu yapılır²⁵.

Tezkirenin devamında Kethüda “Şimdi üç çeşme tatlı su ile revan ve cereyan idüb ümmet-i Muhammed vesair ibadullah nuş idüb efendime dua eyliyor. Bu üç çeşmenin mevzileri biri cami-i şerifin sağ tarafında ve biri cami-i şerifin sol tarafında ve biri bir mahalle içinde vaki olmuştur” diyerek üçünden de tatlı su akan çeşmelerin yerlerini tarif eder. “Bu vakte gelince suyumuz noksan bulmamışdır. Bu minval üzere kalır ise inşallah gelecek sene bir münasip mahalle bir çeşme dahi efendimin izan-ı şerifi ile müceddeden bina olunur” diye devam



Resim: 10

Galata'da Yeni Cami yanında H. 1118 (M. 1706) tarihinde yaptırılan ikinci çeşme (Özgüleş, 2012).

eden Kethüda, beklenenden fazla çıkan tatlı suyun başka bir çeşme daha yapılarak kullanılabileceğini önermektedir²⁶.

Galata'da İki Çeşme Daha

Gerçekten de sonraki yıllarda Gülnuş Sultan'ın su yolları Galata'daki iki çeşmeye daha su sağlamıştır.

1 Rebiyülevvel 1120 (M. 21 Mayıs 1708) tarihli bir inşaat defterinde Galata'da Yağkapanı İskelesi²⁷ başında su hazinesiyle birlikte bir çeşmeyle yine Galata'da saray yakınında, Çamaşır Hasan Mahallesi'ndeki çeşmenin yapım/onarımları ve çeşmeler için Beyoğlu'nda kazılan su lağımaları için yapılan masraflar görülür. Harcanan toplam para, 386.241 akçedir²⁸. Görece düşük bir maliyetle, iki çeşme daha Gülnuş Sultan'ın adını duyurur hale gelmiştir (Resim 11).

Yine bu inşaat defterinin beraberinde Gülnuş Sultan'a sunulduğu düşünülen tezkirede Kethüda Mehmed Efendi, “işbu sene-i mübarekde Galata'da Yağkapanı

²³TSMA E. 0101 0002 027.

²⁴TSMA E. 0101 0002 026.

²⁵Kitabe metninin transkripsiyonu için bkz. Aynur ve Karateke 1995, 99-100.

²⁶TSMA E. 0101 0002 026.

²⁷Günümüzde Perşembepazarı'ndaki Makbul İbrahim Paşa Camisi'nin yakınındaki iskele.

²⁸TSMA E. 0101 0002 021.

Resim: 11

Galata'da
Yağkapanı'nda ve
Galatasaray
civarındaki Çamaşır
Hasan Mahallesi'nde iki
çeşmenin onarımı ve
suyunun sağlanması
için yapılan
masrafların defteri
(T SMA E. 0101 0002 021).

دفتر اولدرکه دونلو ولی نعم سلطان عالی شایان فند منک خیرات
وحسناتلرندن اولتواوزن غلطه ده یاغ قپانی اوکنن اسکله باشین
مجدد اصو حرنیه سیله برچشمه بنا وینه غلطه ده سرلی قرینن جامشور
حسن محله سندن واقع مجدداً بر جسمه و چشمه مزبور لر ایچون بیک
اوغلندن مجدداً قازیلان صولاحمیلری مصارفی بیایان اولنور
فی غیره ربيع الاول سنه بیات یوزیکری

بهاه کراسته متوقعه بر موجیب
دفتر مضر دات یدی بیات اتمش
ایکجه در

بهاه بو یای متوقعه بر موجیب
دفتر مضر دات یدی یوزیکری
دورت ایچه در

بیک اوغلندن قازیلان صولاحمیلری
اجرت دونکرونجیر و جماعی
و طاشخی و صوبوبلی و غیره
بر موجیب دفتر مضر دات
او توزینر بیک دورینوزیکری
سکر ایچه در

جمعا ایکنوج بیک سکان بنش بیک طقور یوز اتمش
بجسایغوش ووج بیک ایکیوز سکر بیچتی
امروفرمان دونلو افندیکد
معلوم دولتری اولدقن

²⁹ T SMA E. 0101 0002 023.

³⁰ Günümüzde Yağkapanı İskelesi civarında, belgelerde tarif edilen yerde Verdinaz Kadın Çeşmesi olarak anılan ve I. Mahmut'un dördüncü kadını Verdinaz Kadın'ın yaptırdığı ve Taksim Suyu'ndan beslendiği kitabesinden anlaşılan bir çeşme mevcuttur (Egemen 1993, 810; Çeşen 1991, 112). Resim 3'teki Galata haritasında 32 numarayla işaretlenen bu çeşmenin Gülnuş Sultan'ın suyunu sağladığı çeşme olabileceği, sonradan Verdinaz Kadın tarafından yenilenerek üzerine günümüzde de görülen kitabenin yerleştirilmiş olabileceği ihtimal dahilindedir. Ancak eldeki veriler, bu çeşmenin Gülnuş Sultan'la ilişkisini kesin olarak ortaya koymaya yetmemektedir.

³¹ Galatasaray çevresindeki mevcut çeşmeler içinde bu döneme tarihlenebilecek bir çeşme bulunmadığı gibi bu mahallenin adına da tarihi haritalarda ve eski İstanbul mahallelerinin adlarını veren eserlerde rastlanmamıştır. Bu tarama sırasındaki yardımları için İstanbul Atatürk Kitaplığı'ndan İrfan Dağdelen'e teşekkür ederim. Ayrıca, bkz. Ayverdi 1958 ve Galitekin 2003.

³² Kaynak: VGMA, defter no: 1640, 23.

önünde, derya kenarında mecma-i nas olan mahalde müceddeden bir çeşme ve bir çeşme dahi Galata Saray kurbunda Çamaşır Hasan Mahallesi'nde hasbeten Allah-u teâla ve tevkil-i ali Allah efendimin hayratı olmak üzere kargir hazineleriyle yaptırılıp ve müceddeden lağımlar kazılıp (...) zikir olunan iki çeşmeye kifayet edecek miktarı su hasıl olup çeşmelere verilip (...)” diyerek yapılan işi anlatmıştır. Tezkirenin devamında “Hikmet-i Huda ve sene kuraklık olmağla Galata'da efendimin

bina buyurdıkları çeşmelerden gayrısında su bulunmayub sulara ziyade killet gelmiştir. Devletli efendimin Galata'da beş çeşmesi olub haliya suları akar” ifadesi yer alır²⁹. Anlaşılan Gülnuş Sultan'ın adıyla anılan bu beş çeşme, kuraklık nedeniyle diğer çeşmeler kurduğu için, Galata halkını susuzluktan kurtarmıştır.

Ancak günümüze ne söz konusu iki çeşme ulaşabilmiştir³⁰, ne de bugünkü Galatasaray Lisesi civarında olduğu tahmin edilen Çamaşır Hasan Mahallesi³¹. Üstelik bu çeşmelerin ve söz konusu mahallenin varlığını ortaya koyan da yalnızca bu iki belgedir. Öte yandan çeşmelerin yeni baştan mı yapıldığı yoksa esaslı bir onarımdan mı geçirildiği kesin olarak anlaşılamamaktadır. Galata'da yaptırılan önceki üç çeşmenin zemin ücretlerinin de masraflar arasında yer alması -ve şüphesiz, kitabeleri- bunların banisinin Gülnuş Sultan olduğunu açık bir şekilde gösterirken burada söz edilen iki çeşmenin masraflarında böyle bir kalemin olmaması, çeşmelerin kapsamlı bir şekilde onarılıp suyunun sağlanmasına rağmen esas banisinin Gülnuş Sultan olamayacağını düşündürür. Yukarıda anılan zeyilde yer alan “Galata'da câmi-i şerif-i mezkûr havlusı kapuları önünde taşdan masnû' binâ buyurdıkları kârgîr iki çeşme ve Emekyemez Mahallesi'nde binâ buyurdıkları bir çeşme ve Yağkapanı önünde leb-i deryâda bir çeşmeye dokuz masura” su götürüldüğü ifadesinde diğer üç çeşmenin “bina buyurulduğu” söylenirken Yağkapanı'ndaki çeşme için bu ifadenin kullanılmaması ve Galata Sarayı civarındaki çeşmeden hiç bahsedilmemesi de bu varsayımı destekler³². Yine de akmayan ya da su haznesi olmayan iki çeşmeye su verilerek yeniden işlevine kavuşturulması, bu çeşmelerin -en azından- ikinci banisinin



Resim: 12

Gülnuş Sultan olduğunu söylemeye yetecektir. Dolayısıyla Kethüda'nın "efendimin Galata'da beş çeşmesi olub suları akar" demesi, yerinde bir ifadedir.

Sonuç

Görüldüğü gibi, Gülnuş Sultan'ın Galata'nın en önemli Katolik yapısının yerine inşa ettirdiği cami ve beraberindeki çeşmeyle başlayan süreç, semtin susuzluk sorununa çözümü de getirmiştir. Camiye ve bu ilk çeşmeye getirilen suyun acı olması ve Gülnuş Sultan'ın halkın bu suyu rahatça içemediklerine dair şikâyetlerini önemseyerek tatlı su bulunması konusundaki talepleri, ilk önce mevcut su yoluna bir tatlı su kaynağından ek yapılmasını ve bu sırada ikinci bir çeşmenin -Emekyemez Mahallesi'ndeki çeşmenin- inşa edilmesini sağlamıştır.

Daha sonra, yine Gülnuş Sultan'ın direktifiyle tatlı suyun acı sudan ayrılması için yeni su yollarının yapımına girişilmiş; tatlı su kuyularından beklenenden fazla su çıkması, caminin yanına bir çeşme daha yapılmasını mümkün kılmıştır. Sonraki yıllarda suyun bol akmaya devam etmesiyle, Galata'da iki çeşmeye daha su götürülmüş, toplamda beş çeşmeden tatlı su akar hale gelmiştir (Şekil 12).

Bu makalede ele alınan belgeler Valide Sultan'la kethüdası arasındaki diyalogun bir imar faaliyetini nasıl şekillendirdiğini gözler önüne serdiği gibi Emekyemez Mahallesi'ndeki çeşmenin banisinin Gülnuş Sultan olduğunu ortaya koymuş, günümüze ulaşmayan iki çeşmeyi ve bugün modern İstanbul'un altında kalan su yollarını -inşaat masrafları ve kullanılan

Resim: 12

Gülnuş Sultan'ın Galata'da yaptırdığı 1, 2 ve 3 numaralı gösterilen 1698, 1699 ve 1706 tarihli çeşmeler günümüze ulaşmıştır (1 ve 3, ortadan kalkan Galata Yeni Cami'nin avlu duvarları üzerinde; 2, Emekyemez Mahallesi'nde). Yağkapanı'ndaki 4 numaralı çeşme ve Galatasaray civarındaki -yeri kesin olarak tespit edilemeyen- 5 numaralı çeşme ise Gülnuş Sultan tarafından onarılıp suyu sağlanan çeşmelerdir (Kaynak: maps.google.com).

malzemeleriyle beraber- ortaya çıkarmıştır. İncelenen tezkirelerden anlaşıldığı gibi Galata'daki caminin yanına ikinci bir çeşmenin yapılmasını ve muhtemelen Emekyemez Mahallesi'ne 1699'da bir çeşme inşa edilmesini-, yeni su yollarından sağlanan suyun umulandan fazla olması mümkün kılmıştır. Başka bir deyişle Gülnuş Sultan 1706'da Galata'daki camisinin yanına ikinci bir çeşme yaptırmaya karar vermemiş, cami ve çeşmeler için yeni su yolunun yapımı bir çeşme daha eklenmesini sağlamıştır. İnşaat defterlerindeki maliyetlerin de gösterdiği gibi, sürekli ve bol akan bir su kaynağı bulunduktan ve bu kaynaktan ihtiyaç duyulan yere kadar su yolları kazıldıktan sonra yeni bir çeşme daha yapmak, kolay bir iştir.

Ancak yeni su yollarının inşası hem uzun zaman almış hem de oldukça masraflı olmuştur. Galata Yeni Cami ve beraberindeki çeşmenin 1698'de tamamlanmasının hemen ardından tatlı su arayışı başlamıştır. Devamlılığı olan ve bol akan bir su kaynağı bulmak için Galata çevresinde çeşitli girişimlerde bulunulmuş, açılan kuyulardan çıkan suyun birkaç yıl takibi yapılmıştır. İki masura tatlı su çıkması umulan kuyulardan toplam 10 masura su çıkmış ve bunun üzerine yeni su yollarının inşasına başlanmıştır. Caminin ve ilk su yollarının toplam inşaat masrafının yarısından fazla bir meblağ tutan yeni su yollarının yapımı, 13 ay sürmüş ve 1706'da tamamlanmıştır. Başka bir deyişle, bekleneni vermeyen ilk su yollarından sonra inşa edilen yeni su yolları, bir cami yaptırmak kadar masraflı olmuştur.

Yeni su yollarının yapılmasının önünü açan da Gülnuş Sultan'ın Galata'ya tatlı su sağlanması konusundaki ısrarıdır. Anlaşılan Gülnuş Sultan, daha önceden

yapılan çeşmeler muhtemelen yetersiz kaldığından, yıllardır susuzluk çeken semtin yeni Müslüman sakinlerine ve -diğer "ibadullaha"- hayırseverliğini göstermek, onların gözündeki imajını parlatmak istemiştir. Nitekim, çeşmenin kitabesinde de yazdığı gibi, "bu vakte dek erbab-ı devletin iltifat etmediği" bu semte tatlı su getirmek Gülnuş Sultan'a nasip olmuştur.

Gerçekten de bu hayrat, Gülnuş Sultan'ın Galata'da inşa ettirdiği cami kadar, belki de ondan daha etkili ve önemli bir imar faaliyetidir. Kethüda Mehmed Efendi'nin de tezkirelerinde belirttiği gibi "bu su hayratı sair hayrata kıyas olunmaz"³³ ve "diller ile vâsf olunmaz"³⁴. Çünkü Galata'daki en önemli kilisenin yerine bir cami inşa edilmesiyle başlayan dönüşümü sağlaştırmak ve kalıcı kılmak için, burada daha önceden de iskân eden ve gerçekleştirilen istimlaklerden sonra yaşamaya başlayan Müslümanların temel ihtiyacı olan içme suyunun sağlanması elzemdir. Sonuç olarak Gülnuş Sultan'ın bu hayratının, Galata'ya daha çok Müslüman'ın yerleşmesine imkân verdiği için semtin demografik yapısının değişmesinde de etkili olduğu iddia edilebilir●

³³ TSMA E. 0101 0002 032.

³⁴ TSMA E. 0101 0002 030.

Kaynakça

- Anonim. 1994. Piyale Paşa Bulvarı. İçinde: Dünden Bugüne *İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, c.6, s. 254.
- Anonim. 2000. *Anonim Osmanlı Tarihi*. (Haz. Özcan, A.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aynur, H. ve Karateke, H. 1995. *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri (1703-1730)*. İstanbul: İBB Kültür İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ayverdi, Ekrem Hakki. 1958. *Fâtih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*. Ankara: Doğuş Yayınları.
- Barışta, H. Ö. 1993. Emetullah Valide Sultan Çeşmesi. İçinde: *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, c. III, s. 157.
- Bates, Ü. 1979. Women as Patrons of Architecture in Turkey. İçinde: *Women in the Muslim World*. London: Harvard University Press, s. 245-260.
- Belin, F. A. 1894. *Histoire de la Latinité de Constantinople*. Paris: A. Picard et fils.
- Çeçen, Kazım. 1991. *Taksim ve Hamidiye Suları*. İstanbul: İSKİ.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa. 1977. *Zübde-i Vekaiyat (Olayların Özü) I*, (Sadeleştirilen Özcan, A.), İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayını.
- Egemen, A. 1993. *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*. İstanbul: Artan Yayınevi.
- Eremya Çelebi Kömürçiyen. 1988. *İstanbul Tarihi: 17. Asırda İstanbul*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Evlıya Çelebi. 2008. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Eyice, Semavi. 2006. *Eski İstanbul'dan Notlar*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Galitekin, A. N. 2003. *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul: Câmi, Tekke, Medrese, Mekteb, Türbe, Hamam, Kütübhâne, Matbaa, Mahalle ve Selâtin İmâretleri*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Galland, A. 1987. *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Grelot, J. 1998. *İstanbul Seyahatnamesi*. İstanbul: Pera Yayıncılık.
- Hambly, G. ed. 1998. *Women in the Medieval Islamic World: Power, Patronage, Piety*. New York: St. Martin's Press.
- İnalçık, Halil. 1994. Galata. İçinde: Dünden Bugüne. *İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, c. III, s. 349-354.
- İnalçık, H. ve Quataert D. ed. 2004. *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Karakaş, D. 2013. Clay Pipes, Marble Surfaces: The Topographies of Water Supply In Late Seventeenth-and Early Eighteenth-Century Ottoman Istanbul. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Binghamton University, State University of New York.
- Marmara, R. 2006. *Bizans'tan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Motraye, A. de la. 1730. *Travels through Europe, Asia, and into part of Africa*. Mr. Round, Londra.
- Peirce, L. P. 1993. *The Imperial Harem, Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*. Oxford: Oxford University Press.
- Peirce, L. P. 2010. *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlerlik ve Kadınlar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Raşid Mehmed Efendi, Çelebizade İsmail Asım Efendi. 2013. *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, İstanbul: Klasik Yayınları.
- Ruggles, D. F. ed. 2000. *Women, Patronage, and Self-Representation in Islamic Societies*. New York: State University of New York Press.
- Sakaoğlu, Necdet. 1999. Emetullah Gülnuş Sultan. İçinde: *Osmanlılar Ansiklopedisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 399-400.
- Sakaoğlu, Necdet. 2008. *Bu Mülkün Kadın Sultanları*. İstanbul: Oğlak Yayınları.
- Schneider, A. M. 1944. *Galata, Topographisch-Archaeologischer Plan Mit Erläuterndem Text*. İstanbul.
- Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa, 1962. *Nusretname*. Sadeleştirilen: İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Sümertaş, Fırızan Melike. 2006. *Female Patronage in Classical Ottoman Architecture: Five Case Studies in Istanbul*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, ODTÜ, Mimarlık Tarihi Bölümü.
- Tanışık, İ. H. 1945. *İstanbul Çeşmeleri II: Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri*. İstanbul.
- Thevenot, J. 2009. *Thevenot Seyahatnamesi*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Thys-Şenocak, L. 2009. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler; Hadice Turhan Sultan*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Tournefort, J. P. De. 2005. *Tournefort Seyahatnamesi*. İstanbul: Kitap Yayınları.
- Uluçay, M. Ç. 2001. *Padişahların Kadınları ve Kızları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Zilfi, M. C. ed. 1997. *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*. Leiden: Brill.
- BOA İE.EV.. 26 3019
- TSMA E. 0101 0002 021
- TSMA E. 0101 0002 022
- TSMA E. 0101 0002 023
- TSMA E. 0101 0002 024
- TSMA E. 0101 0002 026
- TSMA E. 0101 0002 027
- TSMA E. 0101 0002 029
- TSMA E. 0101 0002 030
- TSMA E. 0101 0002 032
- TSMA E. 0101 0002 035
- TSMA E. 0101 0002 037
- VGMA, defter no: 1640, sayfa: 22-23.